

БОРБЕ ЗА КОНАЧНО ОСЛОБОБЕЊЕ САНЦАКА

Од концентрације 37. ударне дивизије, почетком новембра 1944. године, до 12. јануара 1945. њене јединице водиле су огорчене борбе против јединица 21. и 91. корпуса које су се повлачиле из Грчке, Србије и Црне Горе и против других немачких јединица које су преко Санцака продрале у Босну. Биле су то борбе за коначно ослобођење Санцака. У исто време дивизија је водила борбе и против четника Драже Михаиловића, недићеваца и љотићеваца који су настојали да се из долине Моравице пробију долином Бетиње и преко Јавора, Сјенице и Пријепоља ка западу да би на тај начин избегли потпуно уништење.

У току 22. октобра 1944. јаке снаге недићеваца избиле су из правца Новог Пазара надомак Сјенице, али су их, у току ноћи између 22. и 23. октобра, делови 3. пролетерске и 7. црногорске бригаде одбацили ка Дугој Пољани. Истовремено, вођене су врло јаке борбе и код Ивањице и на планини Јавору, када су јаке четничке снаге (око 1.000) покушале да се пробију ка рејону Штиткова и Трудова. Но, ни на том правцу непријатељ није успео.¹⁷¹

После вишедневних борби, немачка борбена група »Шојерлен«, која је наступала од Новог Пазара ка Сјеници, успела је да 25. октобра 1944. одбаци 7. црногорску бригаду од комуникације Дуга Пољана—Сјеница, а затим да потисне и делове 3. пролетерске бригаде из Сјенице коју је заузела 25. октобра.

¹⁷¹ Зборник, том I, књ. 14, док. 134.

Та група имала је задатак да отвори правац за повлачење немачког 91. армијског корпуса преко Санџака у Босну. После заузимања Сјенице група »Шојерлен«, заједно са недићевцима и четницима који су бежали из Србије, продужила је жестоке нападе на 1. и 2. батаљон 3. пролетерске бригаде, који су се под борбом повлачили ка Пријепољу. Пошто је савладала та два батаљона, на положајима код Милешевског Дола и Сувог бора, група »Шојерлен« је 29. октобра заузела Пријепоље.¹⁷² Два батаљона 3. бригаде организовано су се повлачили стигавши до Лима. Пошто су се повукли на леву обалу реке, порушили су мост код Пријепоља.

Тих дана, на комуникацији Сјеница—Пријепоље—Прибој, из правца Јавора стигле су 4. и 5. санџачка бригада. Приближавањем непријатељских снага Пријепољу штаб 37. дивизије рокирао је 5. санџачку бригаду најпре на просторију северно од комуникације Сјеница—Пријепоље, а затим изнад деонице пута Пријепоље—Бистрица.

Када су 1. и 2. батаљон 3. пролетерске бригаде прешли на леву обалу Лима, затворили су правац Пријепоље—Пљевља, заузевши положај од Велике Жупе до села Бистрице. Јаче снаге груписали су на свом десном крилу, у захвату комуникације Пријепоље—Пљевља.

Група »Шојерлен«, заједно са четницима и недићевцима, наставила је нападна дејства ка Пљевљима и Прибоју. Једна ојачана чета Немаца чамцнма се пребацила на леву обалу Лима увече 29. октобра. Њу је дочекао 2. батаљон, ојачан једном четом 3. батаљона. Батаљон је успео да у току исте ноћи одбаци немачку јединицу на десну обалу при чему су Немци претрпели осетне губитке.

Док су се батаљони 3. пролетерске бригаде борили на левој обали Лима, остале две бригаде (4. и 5) посепе су положаје на десној страни Лима. Задатак им је био да дејствују против немачких снага дуж комуникације Сјеница—Пријепоље—Прибој.

У тражењу излаза према западу непријатељ нијз испуштао иницијативу из својих руку по цену и најве-

172 Исто.

Њих жртава у долини Лима не би оставио сву своју живу силу и технику. Тако је у току ноћи 1. новембра 1944. почео пребацивати снаге преко Лима на више места у ширем рејону Пријепоља. Захваљујући надмоћности у људству и техници и снажној подршци артиљерије, успео је да се дохвати леве обале. Његових 1.500 војника кренули су у напад на положаје 3. пролетерске бригаде на просторији Залугови—Душманићи—Градина. Непрекидно је потхрањивао своје нападе новим снагама које су се сплавовима пребацивале на леву обалу Лима. Три батаљона (2, 3. и 4) 3. бригаде пружили су жилав отпор непријатељу, али ипак нису могли одолети и били су принуђени да се повуку на линију Избичањ—Лесковац—Барице—Икановац. Међутим, ипак је вредно истаћи да је 3. пролетерска, уз ефикасно дејство 5. санџачке бригаде са десне стране Лима, успела да три дана спречава продор непријатеља ка селу Бистрици. За време тих борби непријатељ је изгубио велики број моторних возила, а избачен му је и велики број војника из строја. Непријатељ се пробијао ка Прибоју кроз теснац долине Лима који је био под ефикасном ватром аутоматског оружја јединица 37. дивизије.^{172a}

Четвртог новембра штаб 3. пролетерске бригаде организовао је напад на непријатеља с циљем да га наше јединице одбаце на десну обалу Лима. У напад су пошли 2, 3. и 4. батаљон бригаде и Сјенички партизански одред. На положајима Џурово—Избичањ—Жалуг—Барице—Икановац—Градина било је око 2.000 Немаца и четника, наоружаних врло моћним оружјем и подржавани снажном артиљеријском ватром из рејона Пријепоља. Борба је трајала целу ноћ између 4. и 5. новембра. Непријатељ је збачен са свих положаја и сатеран на обалу Лима, изузев са Градине коју је упорно бранио и успео да одржи захваљујући и појачањима која су му пристизала из Пријепоља. У тој борби 19 бораца бригаде је избачено из строја, а непријатељу су нанесени много већи губици. Заплењено је 6 пушкоми-

172a Исто, док 173.

траљеза, 3 тешка бацача, 14 коња са комором, око 100 пушака, већа количина муниције и друге ратне опреме.¹⁷³

Непријатељ није могао остати пасиван, јер су се јединице 37. дивизије налазиле са обе стране Лима. Зато је 6. новембра поново предузео нападе на правцу Пријепоље—Пљевља и уз снажну подршку тенкова и артиљерије принудио делове 3. бригаде да се повуку ка Јабуци. Немачке снаге су наступале ка Пљевљима у зони комуникације, а око 2.000 четника је, обилазним маневром преко села Бабина, избило у позадину борбеног поретка бригаде и приморало је да се повуче на леву обалу Нехотине. Тако је непријатељ 8. новембра поново заузео Пљевља.

По свему судећи Немци су овога пута по сваку цену морали заузети Пљевља. Зато су са једине комуникације у овом делу Санџака (низ долину Лима) уклонили четнике и њихове запреге, тако да је комуникација била слободна за пролаз немачких јединица. У прилог тој претпоставци иде и чињеница што се ускоро у Пљевљима нашло око 6.000 четника. Они су одмах посели сва упоришта у рејону града, а требало је да буду и неко бочно обезбеђење немачким јединицама. Истина, један ојачани немачки батаљон кратко време се задржао у рејону Савиног лакта, одакле је могао пружити евентуалну помоћ четницима у Пљевљима. Те снаге су држале све доминантне тачке око града које су још за време боравка италијанских окупационих јединица у Пљевљима биле добро утврђене.

Наспрам непријатељских снага у Пљевљима и око града стајала је 3. пролетерска бригада са око 800 добро наоружаних бораца. Према врло смелој одлуци штаба бригаде у напад на Пљевља кренуло се на тај начин што су три батаљона (око 600 бораца) неопажено, скривеним прилазима ушли у град, а један батаљон је послат да затвори комуникацију Пријепоље—Пљевља.

173 Исто, док. 181.

Тако замишљени напад почео је у поноћ између 18. и 19. новембра 1944. године. До 06.00 часова 19. новембра бригада је овладала Пљевљима и свим утврђеним тачкама око града. Нанела је четницима велике губитке — око 150 погинулих и око 200 рањених. Заробљено је и неколико четничких команданата.¹⁷⁴ Заплењено је 16 аутоматских оружја, 6 камиона, доста пушака, 20 коња, 25 волова. Бригада је имала 25 бораца избачених из строја.

Овакав успех бригаде и изразито тежак пораз четника резултат су врло смелог и доброг плана о изненадном и одлучном удару по непријатељу из самог града и са његове спољне стране. Четницима је била затворена одступница ка Пријепољу, тако да се нису могли спојити са Немцима. Једини правац којим су се разбијени и деморалисани четници у нередовно повлачили, остављајући за собом мртве и тешко рањене, био је правац Бољанићи—Чајнице.

После те победе део 3. бригаде је даље гонио четнике који су се повлачили ка Чајничу, а део је непосредно садејствовао главним снагама 37. дивизије које су се бориле на сектору Бистрица—Пријепоље—Сјеница.

У наредним борбама на правцима Пљевља—Пријепоље и Пријепоље—Бијело Поље 3. бригада је онемогућила да се део снага немачког 91. армијског и 21. армијског корпуса повлачи преко Пљеваља и Чајница у Босну. Тако су те немачке снаге потиснуте на комуникацију долином Лима, преко Бијелог Поља, Пријепоља и Прибоја ка Вишеграду и Горажду, што је значило да је непријатељ присиљен да се креће дужином путем који је целом дужином био изложен дејству наших јаких јединица. С друге стране, пут је био тесан за велике снаге које су се њиме повлачиле.

Трећа бригада је и после ослобођења Пљеваља наставила тешке борбе против немачких снага које су покушавале да се из долине Лима пробију ка Пљевљима. У току ноћи између 25. и 26. новембра цела 3. пролетерска бригада (око 800 бораца; од наоружања

171 Зборник, том I, књ. 14, док. 134.

имала је 60 иушкомитраљеза и митраљеза, 4 тешка митраљеза и 2 брдска топа) извршила је напад на јакe јединице немачке 22. дивизије у рејону Савиног лакта, југозападно од Пријепоља, где се непријатељ добро утврдио.

Двадесет петог новембра бригада је пошла у напад са положаја Јабука—Камена гора. Борба је почела у 19.00 часова. Два батаљона су нападала дуж комуникације Јабука—Пријепоље, а друга два су од Камене горе вршила обухват непријатељског левог крила код Сељашнице. Борба је трајала до 07.00 часова, 26. новембра. У току те ноћи бригада је разбила и делимично уништила око 600 немачких војника. У тој борби је заплeњено 30 пушкомитраљеза, 8 лаких противтенковских топова, 15 камиона са опремом, око 30 хиљада метака, уништено је једно слагалиште муниције.

Бригада је имала 8 погинулих и 15 рањених бораца.¹⁷⁵

У даљим борбама са погодних положаја на линији Рикавац—Савин лакат—Бистрица—Црни врх—Јабука, бригада је могла да напада комуникацију Пријепоље—Бистрица и да врши притисак ка самом Пријепољу, а истовремено да затвара правац Пријепоље—Пљевља. Осујетила је све покушаје и немачке 963. тврђавске бригаде да продором ка Пљевљима отвори пролаз за повлачење 21. немачког армијског корпуса од Мојковца преко Пљеваља и Чајнича у Босну.

Немци су и крајем новембра покушали да из правца Пријепоља отворе пролаз ка Пљевљима. Тако су 27. новембра успоставили мостобран на Лиму код Пријепоља преко којег су пребацили нове снаге на леву обалу покушавајући да се пробију ка Брашанском брду, у рејон Бабина. Наишли су на снажан отпор батаљона 3. пролетерске бригаде који су их, после жестоке и вишечасовне борбе, одбили. Непријатељ је у тој борби имао 50 мртвих.

Идућег дана непријатељ је одбацио 1. батаљон који је водио борбе у Сељашници, а једна јача немачка колона продрла је у Шербетовац, северно од Бабина и за-

¹⁷⁵ Исто, док. 9.

претила да угрози леви бок 3. бригаде у зони комуникације Пријеполје—Пљевља. У току 29. новембра Немци су наставили пребацивање својих јединица на леву обалу Лима. У исто време делови 22. немачке дивизије кретали су се од Пријеполја ка Бијелом Пољу и успели да 1. децембра заузму Бијело Поље (ова дивизија је имала задатак да прихвати 21. армијски корпус који се повлачио из Црне Горе преко Колашина и Бијелог Поља и даље долином Лима у Босну).

Док се 3. пролетерска храбро борила против надмоћнијих непријатељевих снага у току новембра 1944. године на левој обали Лима и док је непријатељу потпуно спречила повлачење преко Пљеваља и Чајничка у Босну — 4. и 5. санџачка бригада су заузеле положаје дуж комуникације Сјеница—Пријеполје—Прибој на десној обали Лима. Она је сачекала главнину 21. и 91. армијског корпуса који су се преко Санџака и Црне Горе повлачили из Грчке у Босну.

Четврта санџачка бригада, после повратка у Санџак из рејона Ужичка Пожега—Моравица—Гуча—Ариље—Ивањица, посела је положаје дуж комуникације Сјеница—Пријеполје, од села Аљиновића, дуж јужних и југозападних падина Златара, преко села Карауле до манастира Милешева. На тим положајима бригада је чекала главну колону 91. немачког корпуса. Задатак јој је био да напада, уништава, успорава и замара непријатељеве јединице и да на тај начин ствара боље услове за коначно уништење непријатеља при повлачењу из наше земље. Сем тога, задржавањем непријатеља на тим положајима посредно су подржавана дејства 3. пролетерске бригаде на левој обали Лима.

Први напад на главну колону 91. немачког корпуса 4. санџачка бригада извршила је између 5. и 6. новембра код села Аљиновића, на комуникацији Сјеница—Пријеполје. Напад је почео око 21.00 часова и трајао до 01.00 часова наредног дана. Немци су претрпели губитке од 10 погинулих и 20 рањених. Од тога часа јединице немачког 91. корпуса биле су главни објекат напада бригада 37. дивизије дуж комуникације Сјеница—Пријеполје—Прибој—Вишеград.



Борбе дивизије са немачким јединицама које се повлаче из Грчке и иСточне Србије (26. 10. 1944—14.01. 1945)

Ноћу, 6. новембра, 4. бригада је извршила напад на рејону Биоково брдо (североисточно од Пријепоља), на падинама планине Златара. Немци су били изненађени и после двочасовне борбе одбачени у подножје Биокова брда. Одмах после тога уследила је интервенција јаких снага немачке пешадије, подржане артиљеријском ватром из рејона Пријепоља. Бригада је била принуђена да се повуче на полазне положаје. Непријатељ је у борби имао 20 погинулих и 15 рањених. Четврта бригада је имала 7 погинулих и 12 рањених.¹⁷⁶

Јединице 37. дивизије нису дозволиле да се немачке јединице приликом повлачења кроз Санџак ни за часак безбрижно и комотно крећу и понашају. Нису им дозвољавале ма какав одмор, чак ни предах на путу. Свакодневно су немачке снаге нападане, па макар и мањим јединицама с циљем да се непријатељ што више изнурава, замара и исцрпљује и да му се успорава кретање.

Четврта бригада је, после напада на Биоково брдо, остала у рејону Врањак—Бистрица до 18. новембра 1944, када је око 18.00 часова извршила покрет ка Прибоју правцем Соколово—Рутоше—Кратово—Орашац—Грачаница. Покрет је извршен ради извођења напада на непријатеља у селима Грачаница и Цикотама.¹⁷⁷ После дугог маневра дуж комуникација бригада је изненада напала непријатеља и у првом налету га потиснула из Грачанице и Цикота. Тринаест непријатељских војника је погинуло. Заплењено је 30 ћебади, 20 шаторских крила и извесне количине остале опреме. Сутрадан, 19. новембра, штаб бригаде је послао 3. батаљон на комуникацију Бистрица—Прибој. Задатак му је био да нападне непријатеља на Јармовцу, готово на самом улазу у Прибој. Немци су покушали да спрече излазак 3. батаљона на комуникацију интервенишући делом снага из Прибоја. Међутим, у томе су били онемогућени изненадним ударом 4. батаљона од Паље главе, па је ова непријатељева група била принуђена на

176 АОХ1'В ВИИ, К. 1255, бр. ,рег. 17-13/ф.

177 Зборник, том I, књ. 16, док. 243, стр. 652—654. Зборник, том IV, књ. 33, док. 62 (Извештај штаба дивизије штабу 2. корпуса); Операцијски дневник 4. санџачке бригаде.

повлачење. У исто време, 1. и 2. батаљон су водили борбу против Немаца који су, наступајући из села Прибојске Бање, покушали да батаљоне одбаце на њихове полазне положаје, изнад Цикота.

Сва четири батаљона и овога пута су извршили задатке. Немци су били сузбијени и потучени. Тим нападима био је за кратко време прекинут саобраћај између Прибоја и Пријепоља. Непријатељ је у овој борби имао 10 погинулих. Заплењено је доста муниције и оружја и друге опреме.

Одмах после тих напада цела бригада је ноћу између 19. и 20. новембра напала на упориште у Прибојској Бањи.¹⁷⁸ Трећи и 5. батаљон су напали преко Јармовца и Цикота, а 1. и 2. батаљон преко Сувог Поља. У правцу Прибоја истурено је јако обезбеђење и на тај се начин непријатељ нашао у окружењу. Спољна обезбеђења и непосредну одбрану села батаљони су брзо ликвидирали. Остале су несавладане непријатељеве снаге које су се утврдиле у цркви која је доминирала околним простором, одакле су Немци давали жилав отпор. Пошто бригада није имала артиљеријских оруђа којима би могла разбити зидове те јаке грађевине, један број Немаца је успео да се одржи у њој. Упркос свему, Немци су у тој борби имали 80 погинулих и око 50 рањених.¹⁷⁹ Заплењени су 1 минобацач, 2 пушкомитраљеза, 1.500 метака, 1 пламенобацач, 60 ћебади, 30 шаторских крила, 20 пиштоља, 2 двогледа, нешто обуће и одеће.¹⁸⁰

Три борца из бригаде су том приликом погинули, а 17 их је рањено.¹⁸¹

У борби за село Јармовац и Прибојску Бању главни терет поднели су бомбаши бригаде.

За време напада 4. санџачке бригаде на Прибојску Бању 2. санџачки одред је вршио демонстративни напад на Прибој, чиме је успео да веже непријатељеве снаге у граду.

178 Зборник, том I, књ. 16, док. 243. стр. 653.

179 Исто.

180 Исто.

181 Исто.

После поменутих борби бригада се повукла на положаје у рејон Лесковац—Грачаница—Орашац, источно од Прибојске Бање. Након кратког одмора 4. бригада је ноћу између 22. и 23. новембра 1944. поново извршила напад на немачке положаје у рејонима Прибојска Бања, Раковића брдо и Потпеће. Ту је било око 700 Немаца.¹⁸¹ Напад је почео тачно у 21.00 часова. Сви батаљони су благовремено извршили припреме, па је и напад почео на време из свих предвиђених праваца.

Други батаљон је нападао правцем Караула и даље низ Кратовску реку до испод Бањског брда, 1. батаљон је нападао изнад Потпећа, а 3. батаљон северозападно од Бањског брда тежећи да се споји са 1. батаљоном. Четврти батаљон је нападао од Сувог Поља тежећи ца једна његова чета пресече одступницу непријатељу ка Лиму и комуникацији у долини реке, док је 2. чета нападала директно на Ракетића брдо. На правцу напада 1. и 3. батаљона непријатељ је био потпуно изненађен. Први батаљон је доспео готово до шатора под којима су били непријатељеви војници, а 3. батаљон на око 200 метара од кућа у којима су логоровали Немци. Затим су јаком ватром из пешадијског наоружања и ручним бомбама нанели непријатељу велике губитке. Непријатељ се већ у почетку борбе дезоријентисао, унета је паника у његове редове. На правцу напада 1. батаљона непријатељ није имао времена да пружи ма какав отпор.

На одсеку 3. батаљона ситуација је била нешто тежа, иако је и ту постигнуто потпуно изненађење. Непријатељ се бранио из кућа, те је батаљон наишао на јачи отпор. Али, у садејству са 1. батаљоном 3. батаљон је такође сломио непријатеља и одбацио га на комуникацију Прибој—Бистрица. У тој борби претрпео је губитке од 80 погинулих, међу којима су била 2 официра и око 50 рањених. Наши губици су били: 2 погинула и 15 рањених. Запљењено је 40 пушака, 5 пушкомизраљеза, 10 пиштоља, 5.000 пушчаних метака,

182 Зборник, том I, књ. 15, док. 56; том I, књ. 16, док. 244.

15 ручних бомби, 150 ђебади, 100 шаторских крила, 130 ранаца, 2 двогледа и друга опрема.¹⁸³

Ноћу између 25. и 26. новембра бригада је извела напад узводно од Прибојске Бање на комуникацију у долини Лима у рејону села Целица, села Друглића и села Соколице. Ту је било око 800 Немаца.¹⁸⁴ У нападу је учествовала цела бригада (око 400 бораца). Сви батаљони су почели напад благовремено, у 22.00 часова. Два батаљона су нападала правцем село Целице—Друглићи, друга два правцем село Чкање—село Соколица. Батаљони који су нападали Друглиће потиснули су Немце до села Цикота, али даљи напад је био заустављен жестоком ватром немачких јединица са леве обале Лима. Оне немачке јединице које су потискивали наши батаљони средиле су се у рејону Цикота и одатле пружале снажан отпор.

Батаљони који су нападали Чкање и Соколицу уселили су да потисну непријатеља из Чкања, али из Соколице су се Немци жестоко опирали, те наши батаљони нису могли даље. Непријатељ је имао 28 погинулих, међу којима је био и један официр.¹⁸⁵

Брилада је имала 6 погинулих и 16 рањених. Међу погинулима је био и заменик политичког комесара чете Јанко Војиновић и комесар чете Миломир Р. Ноловић,¹⁸⁶ а рањени су два командира и један комесар чете.

Крај новембра 1944. 4. санџачка бригада је дочекала на положајима Прибој—Пријепоље, одакле је даноноћно нападала немачке јединице које су се повлачиле.

У току новембра, упоредо са 4. санџачком бригадом, на левој обали Лима налазила се и 5. санџачка бригада. Она је, такође дуж комуникације Сјеница—Пријепоље—Прибој—Вишеград, из дана у дан нападала немачке јединице које су се повлачиле ка западу.

Други батаљон и једна чета 4. батаљона 5. санџачке бригаде (укупно 140 бораца) 1. новембра 1944. во-

183 Исто.

184 Зборник, том I, књ. 15, док. 81; том IV, књ. 33, док. 62.

185 Исто.

186 Исто.

дили су борбу иротив деморалисаиих, мада добро наоружаних, Немаца на положајима село Седобро—село Расно—село Бистро—Кукањ код Пријепоља. Напад на непријатеља је извршен док је био у покрету. (Непријатељ је намеравао да нападне на наше јединице које су се налазиле на положајима Бистрица—Кукањ—Косатица и да их одбаци од комуникације којом су се повлачиле непријатељеве јединице ка западу. Међутим, наше јединице су их нападе изненада, из покрета). Вођена је борба прса-у прса. Тада су погинули комесар бригаде Живко Цувер, командант 4. батаљона Милун Дрчелић и другарица Борка Жутић, референт санитета батаљона и још 6 другова, док је један рањен. Непријатељ је претрпео много веће губитке (према процени штаба бригаде имао је око 220 погинулих и рањених). Непријатељ није успео да одбаци делове 5. бригаде са положаја на којима су се налазили пре те борбе.¹⁸⁷

Следећег дана (2. новембра) три батаљона (2, 3. и 4) 5. бригаде (270 бораца наоружаних, поред осталог, са 9 пушкомитраљеза, 3 тешка митраљеза »шарца«, 2 тешке »брече«, 2 тешка бацача и 2 лака бацача) — на положајима Седобро—Расно—Бијуково брдо—Дренова — водили су борбе против немачке јединице јачине 800 војника (сем другог оружја, наоружаних са више митраљеза, 3 топа од којих је један био брзометни, 1 противколски топ, 2 »жишкара« — бацача пламена, 3 тешка бацача, неколико лаких бацача).

Непријатељ је из правца манастира Милешева, Пријепоља и Бистрице кренуо у напад на положаје наших јединица са циљем да их протера и да осигура пролаз једној својој ауто-колони од Пријепоља за Прибој. Напад је уследио у саму зору. Али Немци нису изненадили команду батаљона, већ су јединице 5. бригаде дочекале непријатеља снажном ватром, тако да се уз велике губитке од 54 погинула војника и официра морао повући.¹⁸⁸

187 ; борник, том I, књ. 14, док. 158.

188 Исто, док. 166; Операцијски дневник 5. бригаде.

И у току 5. новембра 1944. групација од око 1.000 Немаца напала је 5. бригаду на простору село Бистрица—Пилатовац—Бијуково брдо.

Иако је то јутро било магловито и кишовито, Немци нису успели да изненаде 5. бригаду. Пошто су били бројнији и боље наоружани (бригада је имала само 300 бораца), успели су да потисну батаљоне 5. бригаде са њихових положаја. Сви батаљони су се јуначки борили, нарочито 2. и 4. Од појединаца највише се истакао Обрад Боковић Чеперац.

Само један наш борац је тада погинуо, а 3 су рањена. Непријатељ је заиста имао велике губитке: 60 погинулих и рањених.¹⁸⁹

Штаб 37. дивизије наредио је да 5. бригада изврши противнапад на Немце и да поново заузме положаје Бијуково брдо—Седобро—Кукањ—Бистрица, које су Немци претходне ноћи освојили. Сва четири батаљона 5. бригаде напали су Немце 6. новембра 1944. после пола ноћи. Батаљони су неколико пута јуришали, али непријатељ се упорно бранио и одбијао јурише жестоком ватром из свих расположивих оружја. Мада су храбро јуришали, о чему сведоче и релативно велики губици бригаде — 4 мртва и 13 рањених бораца, батаљони нису успели да изврше овај задатак. Непријатељ је у тој борби, према процени штаба бригаде, имао око 50 војника избачених из строја.¹⁹⁰

Штаб 37. дивизије наредио је 7. новембра да се 5. бригада премести на нове положаје: 3. батаљон у село Штитково, 2. батаљон у село Мишевиће, 4. батаљон у Турску Малу, а 1. батаљон у село Правошево са којим се кретао и штаб бригаде. Са тих положаја бригада је имала да проширује дејства и на околна села — Аљиновиће, Радијевиће и свугде где су се појављивали четници. Бригада је стално држала под ватром пешадијског наоружања комуникације које су Немци користили за повлачење из правца Сјенице ка Пријепољу и При-

189 Збор шк, том I, књ. 14, док. 179, и Операцијски дневник 5. бригаде.

190 Исто, док. 182.

боју и даље ка западу. У току 16. новембра 5. бригада је напала немачке положаје Еетаница—Милошев До—Доњи Горачићи—Кашањ, где су Немци застали ради краћег одмора. Ту је било сконцентрисано много њихових јединица и технике. Штаб 5. бригаде је ово искористио, па је у напад послао 1, 2. и 4. батаљон. Они су у току ноћи између 16. и 17. новембра 1944. пошли у напад са просторије Правошево—Мушовина. Напад на положаје непријатеља, који су се налазили на просторији Милошев До—Кашањ, извршили су 1. и 4. батаљон, док је на положаје Доње Горачиће нападао 2. батаљон. Два батаљона који су нападали на просторију Милошев До—Кашањ муњевитим су налетом потиснули непријатеља наневши му велике губитке. Немачки војници на које је нападао 2. батаљон склонили су се у куће у селу Горњи Горачићи, одакле су пружали жилав отпор. Батаљон је наваливао, а непријатељ се није предавао. Тако је само у 3 сеоске куће смрт нашло 60 непријатељевих војника.

Батаљони 5. бригаде потпуно су извршили задатке. Поред тога што су непријатељу нанели губитке, уништили су 23 моторна возила, запленили доста намирница за исхрану, муниције и оружја. Разуме се, борци су собом понели само онолико плена колико су могли.

Пета бригада је у тој борби изгубила 3 борца, а 13 њих су рањени. Непријатељеви губици: око 150 избачених из строја и 13 заробљених.¹⁹¹

Наредна два дана, 18. и 19. новембра 1944, савезнички авиони су жестоко бомбардовали Нови Пазар, Сјеницу, Пријепоље и Прибој, као и комуникације које су биле притиснуте непријатељским колонима између тих градова. Савезничка авијација је тим нападима нанела непријатељу велике губитке и у живој сили и у техници.¹⁹²

Од 19. до 25. новембра 1944. поједини батаљони 5. бригаде су нападали немачке колоне, некад с мање а некад с више успеха. Међутим, битно је да су Немци

191 Зборшк, том I, књ. 15, док 21

192 Операцијски дневник 5. бригаде, стр. 56—57 и ББ.

непрекидно били под ударом јединица 37. дивизије дуж комуникације Сјеница—Пријепоље—Прибој и Бијело Поље—Бродарево—Пријепоље.

У току 26. и 27. новембра 1944. 5. бригада се налазила на положајима Мушковина—Врањак—Дражевићи—Соколово, а у току 27. новембра наређено је да 5. бригада смени 4. санџачку бригаду на положајима Суви Бор—Мишевићи—Правошево. Задатак јој је био да затвори правац ка комуникацији село Аљиновићи—село Каћево. Четврта бригада се поставила на положаје на којима је претходног дана била 5. бригада.

Са поседнутих положаја 5. санџачка бригада је ноћу између 29. и 30. новембра 1944. извршила напад на Немце на комуникацији Аљиновићи—Доњи Горачићи. (Четири батаљона бригаде имали су укупно 350 бораца; поред осталог наоружања имали су 32 пушкомитраљеца, 2 тешка бацача и лака бацача. Јачина непријатеља: око 3.000 немачких војника, од наоружања су имали више митраљеца »шарац«, 5 тешких бацача, 4 топа 75 мм и 8 бацача пламена »жишкара«).

Јединице 5. бригаде су се сукобиле са непријатељем у тамној и магловитој ноћи тачно у 24.00 часова. Немци су се упорно бранили и ни по коју цену нису дозволили да батаљони 5. бригаде избију на комуникацију на којој је било много камиона (у којима је била ратна опрема) и много других моторних возила. Јединице бригаде су ликвидирале неколико упоришта, али је непријатељ у критичном моменту у борбу увео неколико тенкова. Тако су Немци, уз подршку тенкова, успели да одбију напад бригаде. У овој упорној борби са обе стране бригада је претрпела губитке од 7 мртвих и 8 рањених. Према процени штаба бригаде непријатељ је имао знатно веће губитке (рачуна се чак да је 120 војника избачено из строја).¹⁹³

Ноћу између 25. и 26. новембра 1944, према наређењу штаба 37. дивизије, три батаљона 5. бригаде (1, 3. и 4. јачине 240 бораца) извршили су напад на непријатељеве снаге (јачине 600 војника) које су се налазиле

193 Збор >ик, том I, књ. 15, док. 103 и Операцијски дневник 5. брчгаде, Архив народноослободилачког рата, к. 1255, бр. рег. 1-35/16.

на просторији Битовик—Кукањ. Напад је почео тачно у 24.00 часова. Први и 4. батаљон бригаде нападали су правцем Бистрица—Кукањ, а 3. у правцу Битовика. Циљ напада је био да батаљони овладају поменутиим положајима и да након тога поседну пололсаје уз комуникацију између Бистрице и Пријепоља.

Непријатељ се грчевито бранио са добро утврђених положаја. Мање јединице наших батаљона нападе су непријатеља с фронта, док је главнина наших снага забачена непријатељу иза леђа. Први и 4. батаљон су у првохМ, силовитом налету успели да збаце непријатеља са положаја, а трећи, и поред упорних напада, није успео да потисне непријатеља са положаја код Битовика. (Ово и због тога што је тај положај био врло погодан за одбрану, што је био врло добро утврђен и што су га Немци бранили јаком митраљеском ватром и ручним бомбама). Батаљон се морао повући раније, а у 3 часа после пола ноћи повукли су се и остали батаљони на своје полазне положаје. Наши губици су били: 4 погинула и 15 рањених. Непријатељ: 45 погинулих и рањених.¹⁹⁴ (Док су вођене те борбе, 17. новембра 1944, штаб 37. дивизије је донео одлуку да се у Новој Вароши формира нижи курс за десетаре, воднике, заменике командира и командире чета. Први курс је почео 20. новембра, а трајао до 16. децембра.¹⁹⁵ Поред тога, била је организована и обука за новопримљене борце).

БОРБЕ СА 21. НЕМАЧКИМ КОРПУСОМ

У току децембра 1944. 37. дивизија је водила тешке борбе и против 21. немачког брдског корпуса који се долином Лима повлачио из Црне Горе. То је било после спајања немачких снага које су се повлачиле преко Колашина и Мојковца у правцу Бијелог Поља, Бродарева, Пријепоља, Прибоја и Вишеграда ка источној Босни — и оних које су се повлачиле из правца Сјенице преко Пријепоља.

¹⁹⁴ Зборник, том I, књ. 15, док. 82

¹⁹⁵ Архив ВИИ, к. 1213, бр. рег. 10, ф 8.

Почетком децембра 1944. делови 3. бригаде хитио су уиућени у правцу Бродарева ради спречавања даљег продора непријатељевих снага ка Бијелом Пољу. Два батаљона 3. пролетерске бригаде (2. и 3.) су у току 4. децембра посели положаје према Бродареву. Насупрот њима непријатељ је држао положаје Јасен—Оштра стена—Балићи—Зечија глава. Наши батаљони (око 500 бораца) кренули су у напад правцем Јасен—Оштра стена—Балићи—Зечија глава. Борба је вођена 4, 5. и 6. децембра. Непријатељ се упорно бранио, али је на крају био приморан на повлачење. Имао је 80 погинулих и већи број рањених. Батаљони 3. бригаде су имали 19 бораца избачених из строја, од којих су 3 погинула.

После те борбе на правцу Пријепоље—Пљевља ситуација се нагло погоршала, јер су у току 6. децембра јаке немачке колоне избиле на Савин лакат и Јабуку. Тада је један батаљон 3. бригаде држао пололсај на Брашанском брду и Бабинама, а један се под притиском непријатеља дуж комуникације повукао ка Михајловици. У току те фронталне борбе непријатељ је покушао да, правцем Обарде—Вруљ, изманеврише наше снаге у зони главне комуникације и да избије у Пљевља. Ситуација је била критична све док из правца Комарана нису пристигли 2. и 3. батаљон који су одмах прешли у противнапад на одсеку Козица—Вуково брдо. Они су успели да протерају непријатеља ка Јабуци. Борба је била врло жестока, често се јуришало прса у прса. Непријатељ је имао 70 избачених из строја од којих 19 заробљених. Наши батаљони имали су 10 избачених из строја.¹⁹⁰

Тако је 3. бригада противнападом ноћу између 9. и 10. децембра спречила да непријатељ продре у Пљевља.

Пошто је та наша бригада чврсто држала положаје Горун—Јасен — Балићи — Зечија глава — Бродарево — Пријепоље одлучним борбама све до 15. децембра спречила је 22. немачку дивизију да уђе у Пљевља.

У тим борбама бригада је убила и заробила више од 100 немачких војника.

171 Зборник, том I, књ. 14, док. 134.

Немачка 22. дивизија имала је задатак да ирокрчи иут за повлачење 21. немачког корпуса. Њена претходница је успела да заузме Бијело Поље у време док је наша 3. бригада упорно бранила прилазе Пљевљима. Тада је за наше јединице настала прилично критична ситуација на мојковачком правцу. Из Мојковца је непријатељ имао могућности да угрожава шире подручје Пљевља на коме је дејствовала 3. пролетерска бригада. Одатле је вршио притисак на правцу Пријепоље—Пљевља. Непријатељеви делови су повремено настојали да избију на комуникацију Пљевља—Бијело Поље, а истовремено су вршили притисак и ка Беранама. Због такве ситуације 3. пролетерска бригада је морала стално бити приправна да се супротстави непријатељу на правцу Мојковац—Пљевља. Тај правац је изводио у позадину и у десни бок борбеног поретка 37. дивизије. Време када се то догађало било је пуно неизвесности за целу 37. дивизију, а поготову за 3. бригаду која се готово свакодневно борила против вишеструко јачих непријатељских снага, које су настојале да се по сваку цену пробију преко Санцака у Босну. На сектору према положајима 3. бригаде непријатељ се утврдио код Јабуге, Влаке, Савина лакта, Јаблановице, Алијине стене, Карошевине, Скокућа, Градине, Душманића, Избичња, Јеринина града и Кучина. Последње немачке јединице које су крајем децембра 1944. и почетком јануара 1945. године држале положаје испред 3. бригаде, као обезбеђење јединицама које су се повлачиле, биле су јединице 22. немачке дивизије. Та дивизија се, после извршеног задатка на правцу Пријепоље—Бијело Поље—Мојковац, под борбом повлачила, пошто је крајем децембра напустила Мојковац. Тако је и престала опасност од интервенције непријатеља правцем Бијело Поље—Пљевља. Трећа бригада је ослобођена те опасности када је 1. и 2. јануара 1945. сломила жилав отпор јединица немачке 22. дивизије у рејону Бурђевића врхова, Јаблановца, Јабуге, Влаке, Савиног лакта и Икановца.

(Јачина непријатеља: 1.500 војника, наоружаних и са 70 пушкомитраљеза, 2 бацача и 4 хаубице. Снаге 3. бригаде: свих пет батаљона — 1.000 бораца са 100 аутоматских оружја и 6 брдских топова).

Батаљони 3. бригаде у овој борби пошли су у напад са положаја: Камена гора—Михајловица—Бабине. Два батаљона су нападала правцем Савин лакат—Црни врх—Барице, а два правцем Јабука—Влака—Јаблановац. Један батаљон је био у резерви на Врховима.

Борба је почела 1. јануара у 16.00 часова и трајала је до 02.00 часова 2. јануара.

Напад 3. бригаде био је снажан и брз. У борби прса у прса батаљони су успели да овладају непријатељевим положајима. Међутим, у току ноћи, када је непријатељ добио појачања и извршио противнапад, батаљони су морали да се повуку.

Непријатељ је у овим борбама имао велике губитке: 150 мртвих и 200 рањених. Заплењено је 5 »шараца«, 1 тешки бацач, 1 противколски топ, 20 коња натоварених муницијом.¹⁹⁷

Снажан отпор нашим јединицама давала је на левој обали Лима и 181. немачка дивизија која се последња повлачила из Санцака. Све до 8. јануара 3. бригада је вршила снажан притисак на непријатеља у ширем рејону Пријепоља, као и на комуникацији Пријепоље—Бистрица. У току 8, 9. и 10. јануара 1945. 3. бригада је водила тешке борбе против Немаца на положајима Икановац—Градина—Залуг—Избичањ—Цурово—Пријепоље, када је између 9. и 10. јануара дефинитивно ослобођено Пријепоље. И у тим борбама непријатељ је имао велике губитке. Према процени штаба 3. бригаде имао је 80—100 погинулих и више рањених. Ни наши губици нису били мали: 5 погинулих и 20 рањених.

У току децембра 1944. године 4. санџачка бригада нападала је немачке јединице дуж комуникације од Прибоја до манастира Милешева, на десној обали Лима. Тих дана последње немачке јединице напустиле су Сјеницу, па је настала потреба да се у тај рејон упути једна наша јединица ради прикупљања оружја и муниције (од бивших припадника муслиманске милиције) и прикупљања технике коју су Немци остављали дуж

197 ВИИ, кут. 1254, бр. рег. 3/2 (Редакција штаба 3. пролетерске бригаде од 1. јануара 1941. за борбе вођене против Немаца у току 1.и.2. јануара).

комуникације Сјеница—Пријепоље. Тај задатак је добио 4. батаљон 4. санџачке бригаде. Када је батаљон заједно са 1. батаљоном кренуо ка Сјеници, нападе су га немачке јединице. Али напад није успео, јер су 4. батаљону пристигли у помоћ делови 5. санџачке бригаде, чији су положаји били у непосредној близини рејона напада.

Свакодневне борбе дуж комуникације у току децембра нису престајале. Оне су биле час јачег час слабијег интензитета, што је зависило од могућности наших снага, развучених на широком фронту са обе стране Лима, од Сјенице до Прибоја и Пљеваља.

Последњи напад на немачке јединице које су се повлачиле преко Санџака у источну Босну 4. бригада је извршила на немачко упориште у селу Друглићима.¹⁹⁸ Немачке снаге у том упоришту и око њега бројале су око 1.200 војника. Оне су штитиле повлачење последњих делова немачких јединица. Напад су извршили 1, 2. и 3. батаљон, укупно око 250 бораца. Напад је почео ноћу између 3. и 4. јануара 1945. у 02.00 часова. Трећи батаљон је успео да се убаци у позадину непријатеља (до саме комуникације) и да га нападне с лећа. Други батаљон је изводио фронтални напад. Први батаљон је нападао на Прашку главу.

Непријатељ је, сем аутоматског и пешадијског наоружања, имао 4 тешка минобацача, 2 пламенобацача, 3 брдска топа и 17 митраљеца. Батаљони 4. бригаде нису располагали тешким наоружањем којим би успешно могли да дејствују против немачких јединица у бункерима и рововима. Напад бригаде је био одбијен, а губици знатни: 17 погинулих и 29 рањених.¹⁹⁹ Непријатељ је у тој борби имао око 100 војника избачених из строја.²⁰⁰

Упркос томе што бригада није у том нападу успела и што је претрпела велике губитке, 1. батаљон је наредне ноћи самоиницијативно извршио напад на 800 Немаца у рејону села Раковића Брда. Непријатељ је био

198 Архив ВИИ, кут. 1264, бр. рег. 4/2.

199 Архив ВИИ, кут. 1254, рег. бр. 5 ф 1 и к. 11, бр. рег. ж/2.

200 Архив ВИИ, кут. 12ж4 ф бр. рег. 5/2.

потпуно изненађен, јер је напад изведен врло енергично, те је претрпео губитке од 30 погинулих и рањених.⁸⁰⁵ Први батаљон је имао 2 погинула и 4 рањена борца.

После тешких борби у Друглићима и Раковића Брду бригада је водила још неколико мањих борби.

Последњи напад на Немце на сектору 4. бригаде извршен је ноћу између 11. и 12. јануара 1945. у Прибоју. Први батаљон је нападао преко Црног врха, к. 1142, к. 989. Борјанци, к. 838. Задатак му је био да, сем напада на Прибој, спречи извлачење Немаца из тог града. Трећи батаљон је нападао јужним падинама Црног врха, к. 1155, ка центру Прибоја. Други батаљон је нападао од Прибојске Бање комуникацијом Пријепоље—Прибој, а 5. батаљон је био у резерви бригаде.²⁰²

После прилично жестоке борбе бригада је успела да савлада отпор непријатеља на прилазима граду, а већ у 24.00 часова последња немачка јединица се повукла ка Вишеграду и Прибој је био ослобођен (пошто је 3. бригада тих дана била ослободила Пријепоље, а Пљевља раније — то је цео Санцак био дефинитивно ослобођен).

У том времену 5. санцачка бригада је водила упорне борбе десно од 4. бригаде. Тако су њена два батаљона са положаја Мишевићи—Мушовина—Правошево, ноћу између 1. и 2. децембра, напали непријатеља на Равној Гори и Анкином Брду. Акција је извршена брзо и енергично. Непријатељ је имао 40 избачених из строја. Заплењени су 2 митраљеза, 2 машинке, 2 пиштоља, доста муниције и друге опреме. Губици двају батаљона 5. бригаде: 1 погинуо и 3 рањена.

После тога батаљони су се повукли на првобитне положаје.²⁰²³

Ноћу између 2. и 3. децембра цела бригада, са истих положаја, напала је непријатеља на положају Говећак. Иако су непријатељеве снаге биле доста велике, бригада је, после жестоке борбе која је трајала неколико

201 Исто.

202 Тај батаљон је формиран крајем децембра 1944. у селу Бистрици код Нове Вароши.

202а Архив НОР, кут 1255, бр. рег. 1-36/16.

часова, успела да овлада цестом на нападнутом одсеку и да Немцима нанесе осетне губитке (200 непријатељевих војника је избачено из строја). Заптењено је 5 пушкомитраљеза, 1 машинка, 5 пиштоља, 15 коња а уништено је доста ратног материјала који борци бригаде нису могли носити.²⁰³

Од 3. до 7. децембра 5. бригада се налазила на положајима село Шиповик—село Мишевићи—село Мушковина. Десно од ње била је 4. санџачка бригада. У току ноћи штаб бригаде је донео одлуку да цела бригада нападне Немце који су се налазили у селу Аљиновићима. Напад је извршен између 7. и 8. децембра.

Непријатељева јединица, чији су се војници одмарили у кућама, бројала је око 300 људи, а 5. бригада на тим положајима имала је око 200 бораца.

Пошто је потпуно изненадила непријатеља и унела пометњу у његове редове, бригада је протерала ту немачку јединицу наневши јој осетне губитке: 30 мртвих и рањених. Губици 5. бригаде су били: 1 мртав и 7 рањених. После завршене борбе батаљони 5. бригаде су се повукли на полазне положаје.

После те борбе све до 13. децембра 1944. било је обостраних испада у правцу положаја једних и других. Међутим, озбиљнији напад 5. бригада је извршила између 13. и 14. децембра. Њена три батаљона (1, 2. и 4, укупне јачине 240 бораца) напали су Немце на положају Златарско брдо—Доњи Горачићи—Аљиновићи. Напад је почео у 24,00 часова. Немци, јачине од 1.000 војника, добро утврђени на положајима, давали су жилав отпор. Стога батаљони и нису успели да овладају њиховим положајима, па су се морали повући на полазне положаје. У тој борби батаљони 5. бригаде су имали 2 мртва и 6 рањених бораца, а непријатељ око 45 мртвих и рањених.²⁰⁴

После ослобођења Новог Пазара 22. српска дивизија стигла је 13. децембра у Сјеницу, а 16. децембра

203 Исто (Губици од 200 војника су према процени штаба 5. бригаде).

204 ВИИ, кут. 1255, бр. рег. 1-39/16; Зборник, том I, књ. 16, док. 176., стр. 469.

1944. јединице 22. дивизије стигле су у Мишевиће. У току ноћи између 16. и 17. децембра 5. бригада, заједно са једним батаљоном из 2. дивизије, напала је Немце на Златарском брду. После вишечасовне борбе батаљони су заузели немачке положаје и натерали Немце да се повуку ка цести.²⁰⁵ У току те борбе наше јединице нису имале губитака, а непријатељеви губици су остали непознати.

Бригада је и даље остала на истим положајима са истим задатком — да напада непријатеља на комуникацији или, пак, да одбија његове нападе, углавном — да му не да мира дуж комуникације.

Ноћу између 19. и 20. децембра Немци су искористили тренутак смене између јединица једне српске бригаде са јединицама једне албанске бригаде. Предстраже 5. санџачке бригаде биле су небудне и Немци су заузели Златарско брдо и Суворор.

Штаб бригаде је наредио да се Суворор по сваку цену мора поново заузети. С тим у вези 1. батаљон је већ ступио у борбу, али је наређено да се бригада пребаци на друге положаје, те је тако одустала од напада. У току ноћи албанске јединице су зазеле Златарско брдо и Суворор. Губици непријатеља су остали непознати.

У тим борбама погинуо је обавештајни официр 2. батаљона 5. бригаде Драго Остојић. Он је био за пример по храбром држању у свим ситуацијама, омиљен међу друговима. Погинуо је на задатку када је испитивао јачину непријатеља у селу Аљиновићима. Сахрањен је у селу Мушковини, на тамошњем сеоском гробљу.^{206ж}

У току 20. децембра 1944. штаб 37. дивизије је наредио 5. бригади да се, почев од 17,00 часова истог дана, пребаци на нову просторију: Радојиња—Рутоше—Брезна—Кратово и да нападне 2 батаљона немачких војника који су посели положаје: Пода—Кратово—Кунице.

205 Исто, бр. рег. 1-40/16.

206 ВИИ. кут 1255, бр. рег. 1-41/16. О рававању Бошка Шкрбовића и Обчада Чепарца доз'ао сам од другова из 5. бригаде који су учествовали у тим борбама.

Три батаљона 5. бригаде водили су жестоку борбу цео дан и ноћ. Иако је непријатељ претрпео велике губитке, наше јединице нису успеле да га потисну с положаја. Батаљони 5. бригаде имали су 15 мртвих и 3 рањена друга. Међу рањеницима су били и командант батаљона Обрад Чеперац и командант бригаде Бошко Шкрбовић. Батаљони 5. бригаде морали су се повући на полазне положаје.

У току ноћи између 21. и 22. децембра Немци су напали на положаје 5. бригаде и успели да овладају Крстатим бором. Непријатељ је на том делу положаја 5. бригаде успео да изненади један вод. Одмах потом два батаљона 5. бригаде прешли су у контранапад, сатерали непријатеља са положаја и у енергичном гоњењу протерали га иза Бањског брда. Непријатељ је претрпео знатне губитке. Два батаљона 5. бригаде имали су 3 рањена борца.

Лево од ове бригаде налазила се 4. санџачка бригада.²⁰⁷

Наредних дана, све до 27. децембра 1944, 5. санџачка бригада се налазила на истим положајима, а према наређењу штаба 37. дивизије распоред 5. бригаде био је тада овакав: два батаљона су се пребацила на просторију Драглица—Доброселица, а остали делови бригаде остали су на просторији Брезна—Радоиња. (Положаји бригаде су били толико развучени јер је тих дана у 37. дивизију пристигло око 5.000 нових бораца из источне Србије. Стога је и 5. бригада проширила свој фронт да би могла распоредити и нове борце).

На тим положајима 5. санџачка бригада је остала све до 26. јануара 1945. Сваког дана између 27. и 31. децембра 1944. пристизали су нови борци које је требало прихватити војнички и политички припремити за борбене задатке.

*

Цео новембар и децембар 1944. године били су испуњени тешким борбама 37. дивизије против немачких снага које су се повлачиле из Грчке преко Косова, Сје-

207 Исто, рег. бр. 1-42/16.

нице, Пријеиоља, Прибоја и Вишеграда у источну Босну. Истовремено, вођене су борбе и у долини Ибра и Западне Мораве, јер су се комуникацијом Краљево—Чачак—Ужице—Љубовија извличиле јаке немачке снаге под заштитом 34. немачког армијског корпуса.²⁰⁸

Наше јединице су, у садејству са јединицама Црвене армије, 28. новембра 1944. ослободиле Краљево, 2. децембра 2. пролетерска дивизија је ослободила Чачак, 13. децембра Пожегу, а 16. децембра Ужице. После повлачења из Ужица Немци су се утврдили на Кремнима да би са тих положаја обезбедили бок 91. немачког корпуса који се повлачио из правца Санцака.

У то исто време 21. немачки брдски армијски корпус покушавао је да се преко Подгорице, Даниловграда и Никшића пробије у рејон Мостара и, ослонцем на тај утврђени рејон, даље на север. Други ударни корпус НОВЈ је спречио тим немачким снагама да се пробију тим правцем. (И 181. немачка дивизија је покушала да се пробије преко Никшића). Због тога се 21. немачки брдски армијски корпус одлучио на пробој преко Колашина, Мојковца, Бијелог Поља, Пријепоља, Прибоја и даље преко Вишеграда за источну Босну. То је био много дужи пут. Команда 91. немачког корпуса у сусрет 21. брдском корпусу шаље своју 22. дивизију (из рејона Пријепоља преко Бродарева и Бијелог Поља ка Мојковцу). Тако су ова два корпуса успели да се споје у рејону Мојковца. Сва настојања нашег 2. ударног корпуса да спречи спајање 21. немачког корпуса и 22. немачке дивизије остале су без успеха. Ни 37. дивизија, којој је задатак дао Врховни штаб НОВЈ, није успела да спречи спајање немачких јединица, јер су се ове јединице већ спојиле када је наређење стигло у штаб 37. дивизије.²⁰⁹

Иначе, Немци нису имали другог избора. По цену најтежих жртава они су морали да иду на ово, последње решење. Иако је штаб 2. ударног корпуса НОВЈ преместио 7. црногорску бригаду из рејона Рожаја у рејон Бијелог Поља и Бродарева Немци су реализовали своју

208 Завршне операције за ослобођење Југославије, стр. 202—204.

209 Архив ВИИ, к. »253, рег. бр. 63/10, св. 3, депеша бр. 441 № — 50.

замисао. Уиркос томе што су се борци 3. пролетерске бригаде и 7. црногорске храбро борили, нису успели да спрече да се 18. децембра споје 21. и 91. брдски немачки корпус код Сјерогошта, између Мојковца и Колашина. То значи да нису успели ни да им спрече повлачење долином Лима ка Вишеграду и даље ка источној Босни.²¹⁰

У исто време, јединице 2. ударног корпуса водиле су борбе за коначно ослобођење Црне Горе — од 24. октобра 1944. до 12. јануара 1945. Тридесет седма дивизија је пуна два месеца водила борбе за коначно ослобођење Санцака. Борила се против јединица немачког 91. и 21. армијског корпуса које су се повлачиле преко Санцака ка Босни. Три бригаде 37. дивизије (3, 4. и 5), свака на свом сектору, водиле су даноноћне огорчене борбе и ломиле живу силу и технику непријатељевих колона дуж комуникација у Санцаку. Бориле су се до коначног протеривања и последњег немачког војника са територије Санцака. Трећа пролетерска бригада је онемогућила непријатеља да се делом снага повлачи правцем Пљевља—Чајниче—Горажде. Тако су и те непријатељеве јединице биле принуђене да се по цену великих губитака у људству и материјалу повлаче долином Лима.

Четврта и 5. ударна санџачка бригада су, дуж комуникације Сјеница—Пријепоље—Прибој—Вишеград, такође у току новембра и децембра 1944. до 12. јануара 1945. потискивале снаге непријатеља.

Борци и руководиоци 37. дивизије су у тим борбама показали велику издржљивост, самоиницијативу, храброст и умешност. Народ на чијој су се територији водиле борбе помагао је своју војску уз велика одрицања и заједно са борцима настојао да протера и последњег непријатељевог војника. Дуж целе комуникације Сјеница—Пријепоље—Прибој—Вишеград, у долини Лима, а посебно на деоници од Пријепоља до Прибоја, остало је »гробље« немачке ратне технике, па и масовна гробница изгинулих немачких војника.

210 Р. Вукаковић — »Ратни пут 3. дивизије«, изд. ВИЗ Београд, стр. 392. — У Монографији 4. сачачке бригаде, на стр. 173 погоешно је наведено да су се 91. и 92. корпуси спојили 18. новембра, а треба да стоји 18. децембра.

У тим двомесечним крвавим борбама које је водила 37. ударна дивизија (њене три бригаде) против многобројних непријатељевих формација, које су се бориле на живот и смрт да би се извукле из наше земље, где су починиле небројене злочине за време трајања окупације — Немци су трпели губитке.²¹¹

За време повлачења немачких јединица кроз Санцак положаји бригада дуж комуникације су били веома широки, често и више од 30 километара, те бригаде нису биле у могућности да ефикасно дејствују на тако широком фронту. Најчешће су маневрисале од положаја до положаја и на тај начин изненађивале непријатеља у даноноћним свакодневним нападима. Зато су Немци морали поседати положаје и осигуравати се на целој дужини комуникација. Непријатељ је своје положаје утврђивао укопавањем и зидањем бункера. Због дугих маршевања његове јединице су биле преморене.

Бригаде 37. дивизије су се у том периоду обрачунавале и са бројним четничким, недићевским, љотићевским формацијама и муслиманском милицијом (муслиманска милиција се није повлачила, док су се остали квислинзи повлачили са Немцима).

Организујући даља дејства после ослобођења Санцака, Врховни штаб НОВЈ и штаб 2. ударног корпуса упутили су 37. дивизију на Дрину у рејон Вишеград—Горажде.²¹²

Прилив нових бораца у 37. дивизију из дана у дан бивао је све већи, нарочито после ослобођења Пљеваља, Нове Вароши, Пријепоља, Новог Пазара и, најзад, При-

211 Зборник, том V, кк>. 33, док. 62 (У Извештају 37. дивизије штабу 2. корпуса од 10. 2. 1945. о дејствима у Санцаку, од октобра 1944. до средине јануара 1945, између осталог стоји: да су губици 37. дивизије у том периоду били: 95 погинулих и 252 рањена бораца, док је непријатељ у истом периоду испред наше дивизије имао губитке 2 152 погинула, 1.463 рањена и 49 заробљених). Архив ВИИ, кут. бр. 1/5 — Дневник немачког мајора Бема — у њему нису потврђени ови подаци — по њему, наши губици су много већи".

212 Архив ВИИ, кут. бр. 396, рег. бр. 16/1 и 11/1 и к. 1255, рег. бр. 1/13; Зборник, том IV, књ. 33, док. 62.

боја. Један број бораца пошао је и са другим јединицама које су се бориле у Санцаку.

Међутим, Врховни штаб је 2. децембра 1944. послао штабу 37. дивизије обавештење: »Србија ће вам послати 5.000 бораца колико вам их је још потребно да се попуните на 12 хиљада бораца.«²¹³ (Масовна попуна бригада извршена је из тадашњег пиротског војног округа, затим из Ниша, Лесковца и других срезова источне Србије). Батаљони су тих дана освежени новим снагама тако да је сваки имао између 400 и 500 бораца. Поред већ постојећа четири батаљона у свакој бригади, формиран су нови — пети батаљони. Бригаде су тада бројале више од 2.600 бораца.²¹⁴

Пошто су у јединице дошли нови борци, јавиле су се и велике потребе за оружјем и другом опремом. Морала се вршити обука новомобилисаних бораца, која је трајала до краја јануара 1945. године.

Да би се ублажио недостатак оружја, штаб 37. дивизије је одлучио да у базу 2. корпуса упути један ојачани батаљон да донесе оружје и муницију. База се у то време налазила у Гацку. На тај задатак пошао је 1. батаљон 4. бригаде, ојачан деловима 3. батаљона. На пут је пошло око 1.000 бораца са замеником команданта бригаде Радојицом Секулићем на челу. Овај пут је требало превалити под врло тешким условима; жива се спуштала и до 20°Ц испод нуле, готово је свакодневно дивљало невреме, а терен је био врлетан и тешко проhodан.

Батаљон је кренуо на пут 22. јануара 1945. из рејона Пљевља. На Челебићу је остао два дана ради одмора и припрема за даљи пут. Пут од Челебића до Гацка трајао је четири дана. Истина, батаљон се одмарао у неколико планинских раштрканих села: у Нинковићима, Пишчу, Врби и Автовцу. После дводневног боравка у Гацку и пријема оружја и муниције кренуо је назад. Сви су борци носили по неколико пушака, зависно од

213 Архив ВИИ, кут. 1253, св. 3, бр. рег. 6/10. Делеша Врховног штаба 473 № 52 штабу 37. дивизије.

214 Архив ВИИ, кут. 1255 Ф, рег. бр. 17-13/Ф.

снаге и издржљивости сваког борца. Издужена колона у беспућу доживела је оно од чега се и страховало: у део колоне се срушила снежна лавина и затрпала га. Двадесетак бораца који су били захваћени и затрпани тешко су повређени. Под лавином је остала омладинка Велисава Дивац. Њу другови нису нашли. На путу је морало да остане 50 изнемоглих и оболелих другова. Склонили су се по ретким сеоским кућама. (Они су се касније, после опоравка, вратили у своје батаљоне).

Пут батаљона је трајао око 15 дана. Требало је да се борци, након овог задатка, одморе, а болесни лече. Батаљон је остао у околини Пљеваља до 13. маја 1945. године. Његов задатак је био да уништава четничке остатке на том терену.

Поред обуке нових бораца у току јануара 1945. године, у Пљевљима је штаб 37. дивизије организовао курс за руководиоце артиљеријских јединица, које је ускоро требало формирати. У исто време био је организован и политички курс, јер у јединицама није било довољно политичког кадра.



Фебруар 1945. Полазници политичког курса 37. дивизије у Пљевљима

На крају четворомесечних борби (октобар, новембар, децембар 1944. и јануар 1945. године) трију бригада 37. дивизије (3, 4. и 5) могло би се закључити да су бригаде водиле изразито тешке борбе на широкој просторији између реке Таре и Дрине до Вишеграда, преко Ужица, Пожеге, планине Јелице, Гуче, Ивањице, планине Голије, Дуге Пољане, Сјенице, планине Јадовника, Бродарева опет до реке Таре, где се затвара тај широки круг дејстава дивизије. Његов пречник износи од 120 до 150 километара. Дивизија је до 15. децембра 1944. имала око 2.500 бораца и руководиоца (свака бригада између 700 и 800 бораца), а тек 15. децембра је нарасла на 9.000 бораца.²¹⁵

Од наоружања дивизија је на дан 10. фебруара 1945. године имала: 6 топова и 130 граната по једном гопу, тешких митраљеза и 2.300 метака на један митраљез, 274 митраљеза и просечно 1.230 метака на један митраљез, 37 бацача и 15 граната на један бацач, 8 бацача пламена »жишкара« са по 200 метака, 2.925 пушака и просечно 71 метак на сваку пушку и 2.159 ручних бомби.

Дивизија је у том времену (на поменутом терену) против себе имала много бројније непријатељеве снаге. Ако рачунамо само снаге непријатеља које су се под борбом повлачиле преко Санцака, а то су 21, 91. и 5. немачки корпус, пешадијске моторизоване и остале јединице, било је укупно око 120.000 војника. Додамо ли томе четнике Драже Михаиловића, недићевце, љотићевце, четнике из Црне Горе под командом Павла Буршића (око 20.000 војника) — што укупно износи 140.000 непријатељевих војника. Дакле, непријатељ је био десетоструко бројнији, а био је и неупоредиво боље наоружан.²¹⁶ Истина, морал његових јединица био је знатно пољуљан, јер су губили рат, повлачили се тамо одакле су пошли у »освајање света«.

215 Архив НОР, кут. 395, бр. рег. 17/2-1 (Релација штаба 37. дивизије од 10. фебруара 1945. године).

216 Исто.

У тим борбама 37. дивизија је имала осетне губитке: погинулих 95, рањених 256, укупно избачених из строја 347 бораца. Непријател је имао 2.152 погинула, 1.462 рањена и 49 заробљених војника и официра.²¹⁷

У том времену јединице 37. дивизије су заплениле доста оружја и другог ратног материјала: 61 митраљез »шарац«, 42 пушкомитраљеза, 8 тешких митраљеза, 14 машинки, 52 пиштоља, 10 бацача пламена »жишкара«, 15 лаких бацача и доста муниције.²¹⁸ (У ове податке није унета техника и тешко наоружање, као ни моторна возила остала дуж пута којим су се повлачили 21. и 91. армијски немачки корпус).

217 Исто (Подаци о губицима у људству су према нашим изворима, без упоређења са подацима из непријатељевих извора).

218 Исто.